

KAZAKİSTAN'DAKİ ORTAOKUL ANA DİLİ DERS KİTAPLARINDA YER ALAN KÖKTÜRKÇE UNSURLAR

İbrahim KAPLANKIRAN*

Geliş Tarihi: Şubat, 2017

Kabul Tarihi: Mart, 2017

Öz

Köktürk Yazıtları; içerisinde tarihî, siyasi, idari, sosyal, kültürel, ekonomik, sanatsal vb. pek çok alanla ilgili bilgiler barındırmasıyla günümüzde de güncelliğini korumaktadır. Üzerine her geçen gün yeni ve farklı araştırmaların yapılmasıyla tarihimize, dilimize, kültürümüze ve benliğimize ışık tutmaya devam etmektedir. Köktürk Yazıtları'nın her alanda bu denli önemli olması onun doğru bir şekilde öğrenilmesi ve sonraki kuşaklara doğru olarak öğretilmesi hususunu ortaya çıkarmaktadır. Bu öğretim hususu, eğitim sistemi içerisindeki müfredat programları, ders kitapları ve materyalleri aracılığıyla daha düzenli ve sistemli bir şekilde yapılmakta ve toplumların geçmişi ve gelecekleri arasında doğru köprüler kurulmasını sağlayarak istenilen başarıyı arttırmaktadır.

Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Birliği dönemlerinde yaşanan tüm baskıcı politikalara karşı öz benliğini ve kültürünü kaybetmeyen Kazakistan, bağımsızlığını aldıktan sonra her alanda olduğu gibi eğitim alanında da çok önemli çalışmalar yapmış ve özellikle ana dili öğretiminde ciddi ilerlemeler kat etmiştir. Bu konuda yapılanlardan biri de ortaokul ana dili ders kitaplarında tüm Türk Dünyası için önem teşkil eden Köktürk Yazıtları'ndan bilgilerin yer alması olmuştur. Bu bilgiler bazen anlatılan konuların içerisinde yer almış, bazen de bu konulara ilave olarak ek bir başlık altında Köktürkçe ve Kazak Türkçesi karşılıklarına yer verilmesiyle yapılmıştır. Kazakistan, ana dili öğretiminde yapmış olduğu bu uygulamayla Köktürk (Orhun) Yazıtları'nın ve içerisinde yer alan bilgilerin kendileri için ne kadar önemli olduğunu bizlere göstermiştir.

Çalışmada, 2016-2017 eğitim-öğretim yılı içerisinde kullanılan Kazakistan Cumhuriyeti ortaokul ana dili ders kitaplarındaki Köktürkçe unsurlar; ses, şekil, cümle ve anlam bilgisi açılarından örnekleriyle beraber tespit edilmiş, istatistiksel bilgiler ortaya konulmuş ve görsel öğelere yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Kazak Türkçesi, Köktürk Yazıtları, eğitim, ana dili öğretimi, ortaokul ders kitapları.

KOKTURKISH ELEMENTS IN KAZAKHSTAN'S MIDDLE SCHOOL MAIN LANGUAGE COURSE BOOKS

Abstract

Köktürk Inscriptions; It maintains its status with the information about historical, political, administrative, social, cultural, economic, artistic, etc. fields. We continue to shed light on our history, our language, our culture and

* Okt.; Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Hazırlık Fakültesi, Türk Dili Bölümü, Türkistan/Kazakistan, kaplankiran86@hotmail.com.

ourselves with new and different researches every passing day. The fact that Köktürk's inscriptions are so important in every field reveals that it is learned correctly and transferred to the next generations correctly. This teaching is done more regularly and systematically through curriculum programs, textbooks and materials in the education system and enhances the desired achievement by ensuring the optimum bridge between societies' past and future.

Kazakhstan, which has lost its self-identity and culture as a result of oppressive politics experienced during the Tsarist Russia and Soviet Russia periods, has improved remarkably in the field of education as it has been in every area since its independence and has made considerable progress especially in education of mother tongue. One of these important distances has been the inclusion of information from Köktürk Inscriptions, which is important for the Turkish World, in secondary school course books written in mother tongue. This information is sometimes included in the topics mentioned, sometimes in addition to these topics under the heading of an additional Kokturkish and Kazakh Turkish was made with the correspondence. Kazakhstan has shown us how important the Kokturk (Orhun) Inscriptions and the information contained within them are for this program, which they have done in mother tongue education.

In the study, Kokturkish elements in the main language textbooks of the Republic of Kazakhstan used during the academic year of 2016-2017; Voice, form, sentence and semantic information, statistical information is presented and visual material is given.

Keywords: Kazak Turkish, Köktürk Inscriptions, education, mother tongue education, secondary school textbooks.

1. Giriş

Dil, insanların birbirleriyle iletişim kurmalarını sağlayan en etkili araçlardan biridir. Sadece günümüzle sınırlı kalmayan bu iletişimin kökleri çok eskilere dayanmakta ve kültürle beraber günümüze kadar gelmektedir. *TDK Türkçe Sözlük*'te dil, “İnsanların düşündüklerini ve duyduklarını bildirmek için kelimelerle ve işaretlerle yaptıkları anlaşma, lisan, zeban” (TDK Türkçe Sözlük, 2010) ifadeleriyle yer alırken; Muharrem Ergin dili “insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta; kendi kanunları içinde yaşayan ve gelişen canlı bir varlık; milleti birleştiren, koruyan ve onun ortak malı olan sosyal bir müessese; seslerden örülmüş muazzam bir yapı; temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli antlaşmalar ve sözleşmeler sistemi” olarak tanımlamıştır (Ergin, 2000: 7). Dil üzerine farklı tanımlar yer almakla birlikte yapılan tüm bu tanımlarda dilin, özde iletişimi ve anlaşmayı sağlamak için kullanılan bir araç olduğu şüphesiz ortak bir görüştür. Geçmişten günümüze içerisinde pek çok duygu, düşünce ve kültürel motifleri barındıran dil, tüm bu özellikleriyle insanoğlunu diğer varlıklardan farklı kılmaktadır.

Ana dili ise, bireyin anne karnındayken öğrenmeye başladığı ve doğduktan sonra annesinden ve çevresinden öğrenmeye devam ettiği dildir. “Belirli bir süreç kapsamında öğrenilen ve şekillenen ana dili, insanların toplumla ilişkisini sağlamakta ve kültürel unsurların aktarımı görevini yerine getirmektedir” (Kaplankıran, 2016: 6). Demir ve Yapıcı, “Ana dili

edinimi aile ortamından toplumsal çevreye doğru genişleyen bir kültür ortamında bireyin doğumundan itibaren kendiliğinden işleyen ve her şeye rağmen gerçekleşen bir süreçtir” demektedirler (Demir ve Yapıcı, 2007: 180). Toplumların kültürü, düşünce yapısı ve dünya görüşleri gibi daha pek çok özelliği bünyesinde bulunduran ve geleceğe taşıyan ana dilinin bu önemi, şüphesiz onun en güzel/etkili ve en doğru konuşulmasına yönelik hassasiyeti ortaya çıkarmaktadır. Bütün bu hassasiyetlerin bilindiği toplumlarda bu konu, sistemli ve düzenli bir eğitim-öğretim ile yapılmakta ve yeni arayışlara ortam hazırlanılmaktadır.

Ana dili, kişilerin ve (dolayısıyla) ülkelerin başarılarına etki eden en önemli unsurlardan biridir. Bu noktadan hareketle ana dili kullanımını en etkin seviyeye çıkarmak, kişilerin etkin / etkili bir konuşmacı olmalarına katkı sağlamak ve ülkenin her konuda başarısını arttırmak için ana dili eğitimi ve öğretimine mutlaka ihtiyaç vardır. Ana dili eğitim-öğretiminin sistemli ve düzenli yapılması noktasından hareketle kullanılan ders, çalışma, kılavuz kitaplarının, materyallerin, uygulanan yöntem ve tekniklerin önemi oldukça fazladır. Ana dili dersinde kullanılan tüm bu materyaller, toplumların eğitim-öğretim geçmişi hakkında fikirler vererek o toplumların düşünce yapısını, kültürünü, mantığını ortaya koymakta ve toplumların ana dili kullanımlarına ve başarılı olmalarına etki etmektedir. Bu nedenlerden dolayı ana dili eğitimi ve öğretimi kapsamında gerek yurt içinde gerekse yurt dışında çeşitli araştırmaların yapılması ve incelenmesi bir zarurettir.

Dil ve kültür ilişkisi bakımından aynı ortak değerlere sahip olan Kazakistan; farklı bir coğrafyada uzunca yıllar Sovyetler Birliği’ne bağlı olarak yaşamış, pek çok konuda olduğu gibi ana dili kullanımı konusunda da çok badireler atlatmış ve 16 Aralık 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmiş önemli bir ülkedir. Kazakistan, bağımsızlığını aldıktan sonra eğitim-öğretim alanlarında ve özellikle de ana dili öğretimi konusunda çok önemli çalışmalar yapmıştır. Yapılan bu çalışmalardan bir tanesi de Tüm Türk dünyası için önem teşkil eden Köktürk Yazıtları’na ait bilgilerin ve görsellerin Kazakistan’daki ortaokul ana dili ders kitaplarında yer almasıdır. Kitaplarda, anlatılan konular içerisinde ya da bu konulara ilave olarak bir ek başlık altında konuların Köktürk (Orhun) Yazıtları’nda nasıl yer aldığı bilgilerine yer verilmektedir.

2. Kazakistan’da Eğitim Sisteminin Genel Yapısı Üzerine

Günümüzde Kazakistan Cumhuriyeti’nde eğitim-öğretim Kazak okulları ve Rus okulları olmak üzere iki farklı şekilde yapılmakta ve dolayısıyla ana dili öğretimi de farklılık göstermektedir. Kazak dili ve Kazak edebiyatının da ayrı birer ders olarak okutulduğu Kazakistan’da; ders kitapları, ders saatleri ve ders konuları da tamamen farklılık göstermektedir. Kazak ve Rus okullarının bağlı oldukları ilgili merci Kazakistan Eğitim ve Bilim Bakanlığı olup müfredat programlarını da bu bakanlığın bir alt birimi olan İbray Altınсарın Millî Bilimler

Akademisi hazırlamaktadır. Rus okullarında sadece Ruslar eğitim görmeyip diğer milletlerden olan öğrenciler de isteğe bağlı olarak eğitim alabilmektedirler.

Kazakistan Cumhuriyeti'nde eğitim sisteminin günümüzdeki yapısı “Genel Eğitim” ve “Meslekî Eğitim” olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Ortaöğretim zorunlu olup okul çağındaki bütün öğrencilere devletin yükümlülüğü altında ücretsiz verilmektedir. Kazakistan Cumhuriyeti'nin eğitim sistemi üç basamaktan oluşmaktadır:

- İlkokul 1-4. sınıfları,
- Ortaokul 5-9. sınıfları,
- Liseler 10-11. sınıfları, kolejler ise 10-11-12. sınıfları kapsamaktadır.

Eğitim sürecinde öğrencilerin okullara başlama ve bitirme yaş grupları ise şöyledir:

- Anaokulu; 5-6,
- İlkokul; 6-11,
- Ortaokul; 11-15,
- Lise; 15-17'dir (Kaplankıran, 2017: 43).

Çalışmada 2016-2017 eğitim-öğretim yılı içerisinde Kazak ortaokullarında okutulan ana dili ders kitapları (Kazak Dili) ele alınarak incelenmiş ve bu kitaplar içerisinde yer alan Köktürkçe unsurlar örnekleri ve görselleriyle beraber tespit edilmiştir.

3. Köktürk Yazıtları Üzerine

Köktürk yazıtları, içerisinde yer alan bilgi ve düşüncelerle Türk milletinin en önemli şaheserlerinden biri olup “Türk boy ve topluluklarının tarihleri, dilleri, edebiyatları, yaşayışları, inanışları, birbirleriyle ve başkalarıyla olan sosyal, kültürel, ticari, siyasi ve askerî ilişkileri hakkında çok önemli bilgileri içermektedir” (Alyılmaz, 2013: 10). Bu bilgiler Türk milletinin binlerce yıllık bilgi ve tecrübelerini geçmişten günümüze kadar aktarmakta ve yapılan çalışmalarla da geleceğe taşımaktadır. “Köktürkçe, ‘Türk’ adının Türklere ait tarihî kaynaklarda ilk olarak geçtiği, Türkçenin ilk yazılı kaynaklarının bulunduğu ve Türkçenin yapısını gerçek bilgilerle tespit edebildiğimiz ilk dönemdir” (Ata, 2011: 26). Türk dili, kültürü ve edebiyatının ilk yazılı belgeleri olması bakımından her zaman apayrı bir yerde duran ve önem arz eden bu yazıtlarda, “Göktürklerin başında bulunan kağanın yapması gerekenler, devlet yönetimi, halkın içinde bulunduğu durum anlatılmaktadır. Bunlar sadece ölen bir insanın arkasından dikilen anıt taşlar değil, kağanın emri altındaki halkına seslendiği bir siyasetname niteliğindedir” (Gül, 2015: 17).

“Türk milletinin Türk kültür tarihinin hemen hemen bütün ilklerine mührünü vurmuş olan Göktürk Yazıtları, Türk milletinin dil, duygu ve düşüncelerinin âdeta tercümanı olmuştur” (Şenocak, 2001: 166). Pek çok kültürel ögeyi ve sosyal değeri (Mert vd. 2009) bünyesinde taşıyan ve Türk milletinin tarihine ışık tutan bu ulvi eserler için Muharrem Ergin şöyle demektedir:

Devlet ve milletin karşılıklı vazifeleri. Türk nizamının, Türk töresinin, Türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası. Türk askerî dehasının, Türk askerlik sanatının esasları. Türk gururunun ilahî yüksekliği. Türk feragat ve faziletinin büyük örneği. Türk içtimai hayatının ulvi tablosu. Türk edebiyatının ilk şaheseri. Türk hitabet sanatının erişilmez şaheseri. Hükümdarâne eda ve ihtişamlı hitap tarzı. Yalın ve keskin üslubun şairî numunesi. Türk milliyetçiliğinin temel kitabı. Bir kavmi bir millet yapabilecek eser. Asırlar içinden millî istikameti aydınlatan ışık. Türk dilinin mübarek kaynağı. Türk yazı dilinin ilk, harikulade işlek örneği. Türk yazı dilinin başlangıcını miladın ilk asırlarına çıkartan delil. Türk ordusunun kuruluşunu en az 1250 sene öteye götüren vesika. Türklüğün en büyük iftihar vesilesi olan eser. İnsanlık âleminin sosyal muhteva bakımından en manalı mezar taşları... (2013, ön söz).

“Öyle ki, bu kutsal taşlar üzerine nakşedilen acı-tatlı yaşam tecrübeleri, her asırda yeniden şekillenmiş ve nesilden nesile, gerek dil gerek edebî eserler vasıtasıyla aktararak günümüze kadar gelmeyi başarmıştır” (Şenocak, 2001: 166). Köktürk yazıtlarının bu denli önemli olması yurt içi ve yurt dışındaki araştırmacılar tarafından üzerine pek çok çalışma yapılmasını sağlamış ve sağlamaya da devam etmektedir. Köktürk devletinin ulu Hakanı Bilge Kağan “...*Türk Oğuz Beyleri bu sözümü iyi işitin. Üstte mavi gök çökmedikçe altta yağız yer delinmedikçe senin ilini ve töreni kim bozabilir? Ey Türk milleti, titre ve kendine dön!...*” diyerek yüzyıllar öncesinden bizlere seslenmekte ve bu sözlerle âdeta ruhumuzu yenilemektedir. “Gerçekten Orhun Abidelerini, bugün Türkiye’den binlerce kilometre uzakta eski Türk yurdunda, bugünkü Moğolistan’da Türklüğün şahadet parmakları olarak yükselen bu mübarek taşları kana kana okumak, her kelimesi üzerinde derin derin düşünmek, her Türk için millî bir ibadettir” (Ergin’den akt. Çelikel, 2007: 2). Bizlere düşen en önemli görev ve sorumluluk bu sözlerin kutsallığını üzerimize bir vazife addetmemiz ve her alanda çalışmalarımızı daha ileri noktalara taşıyarak atalarımıza layık birer nesil olduğumuzu göstermemizdir.

4. Ana Dili Ders Kitaplarında Yer Alan Köktürkçe Unsurlar

4.1. Beşinci Sınıf Ders Kitabında Yer Alan Köktürkçe Unsurlar

5. sınıfta, Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve Eğitim Bakanlığı tarafından önerilen G. Kosımova ve J. Devletbekova tarafından hazırlanan ve 2015 yılında Almatı'daki Atamura yayınlarından çıkmış olan Kazak dili ders kitabı kullanılmaktadır.

Ortaokula geçişteki ilk adımı teşkil etmesi nedeniyle bu sınıfta işlenen konular daha çok ilkokulda öğrenilen bilgilerin tekrarı ve yeni öğrenilecek bilgilere geçiş aşamasından oluşmaktadır. Konular, genellikle fonetik ve leksikoloji alanlarıyla ilgili olup kitap içerisinde Kazaklar ve Türk Dünyası için önemli kişi ve eserler yer almaktadır. Bu bölümler içerisinde yer alan ve tespit edilen Köktürkçe unsurlar şunlardır:

Kitabın ilk bölümü; ana dilinin görevi, edebî dil hakkında bilgi ve metinlerden oluşmakta ve burada teorik bilgilere yer verilmektedir. Bu bölüm içerisinde yer alan metinler ana başlığında, Kaşgarlı Mahmut'un *Dîvânu Lüğâti't Türk* adlı eserinden bir metin alınmış ve burada şu bilgilere yer verilmiştir:

• *Türk Kağanlarından biri, birkaç yıl önce olan bir savaş hakkında bilgi almak ister; ama savaşın yılı konusunda yanılırlar. Kağan, halkı ile istişare ederek kendilerinden sonra gelen nesillerinin de kendileri gibi yanulabileceğini ve bu nedenle de yıllara birer ad vermeleri gerektiğini belirtir. Bunun üzerine Kağan ava çıkar ve askerlerine doğadaki bütün hayvanları İle nehrine doğru sürmelerini emreder. Hayvanlar bu büyük ırmağa doğru gelir ve bazıları suya atlar. Suyu atlayan hayvanlardan on iki tanesi suyu geçer ve suyu geçen hayvanlara göre yıl adları verilir. Suyu geçen ilk hayvan sıçandır. Daha sonra sırasıyla sığır, pars, tavşan, ejder, yılan, yulki, koyun, maymun, tavuk, köpek ve domuz nehri geçer ve bu hayvanlara göre on iki hayvanlı Türk takvimi ortaya çıkar* (Kosımova ve Devletbekova, 2015: 10-11).

Hayvanlara göre verilen bu adlar Köktürk Yazıtları'nda da mevcut olup metinde belirtilen Türkî sözüne de açıklık getirilerek sözcüğün günümüzde yaşayan Kazak, Kırgız, Özbek, Uygur, Türk, Türkmen, Tatar vb. halkların Köktürk Kağanlığı Dönemi'ndeki soyunun adı olduğu vurgulanmıştır.

• *Türki - kazirgi ömir sürip jatkan Kazak, Kırgız, Özbek, Uygır, Türük, Türükmen, Tatar, tağı başka halıqtardıñ argı tegi* (Türkî, günümüzde yaşayan Kazak, Kırgız, Özbek, Uygur, Türk, Türkmen, Tatar vb. halklarının soyu) (Kosımova ve Devletbekova, 2015: 10).

Ek başlığı altında Kazak Türkçesinde hizmetçi, uşak olarak kullanılan “malay” kelimesinin Başkurt ve Tatar Türkçelerinde çocuk kelimesine denk geldiği belirtilmiştir. Yine

aynı şekilde Kazak Türkçesinde çoluk çocuk anlamına gelen “*bala-şağa*” kelimesindeki şağa kelimesinin de tek başına kullanılmadığı ama Azerbaycan ve Türkmen dillerinde çocuk kelimesi anlamında kullanıldığı ifade edilmiştir.

“*Kız-kırkın*” kelimesindeki “*kırkın*” sözünün de Eski Türk toplumlarında “*küñ kız*” yani *güneşten doğan kız* anlamında kullanılmış olduğu ama daha sonra sözcüğün sadece kızlar ve kız çocuklarını karşılamak üzere kullanıldığı belirtilmiştir.

Kazak Türkçesindeki “*kökpar*” kelimesinin de *kök* ve *par* olarak iki kelimedenden oluştuğu ve *böri* kelimesinin Türk dillerinde kurt anlamında kullanıldığı anlatılmıştır. “*Böri*” kelimesine eklenen “*kök*” kelimesinin ise güçlü, kuvvetli, azı dişleri sağlam olan bozkurt anlamlarını bildirdiği belirtilmiştir. Daha sonra millî oyunun bir türüne dönüşen bu oyunun kurtla değil oğlak, keçi gibi hayvan türleriyle oynandığı anlatılmış ve örneklendirilen kelimeler üzerinde eski Türk toplumlarından günümüze anlamsal benzerliklere ve farklılıklara değinilmiştir (Kosımova ve Devletbekova, 2015: 17-18).

Kazak Alfabeti ana başlığında Kazak halkının yazılı tarihinin Orhun Yazıtları’ndan başladığı açıklanmıştır. Daha sonra bu başlıkta Kazakistan’da 1929 yılına kadar Arap harflerinin, 1929’dan 1940 yılına kadar Latin harflerinin kullanılmış olduğu ifade edilmiş ve 1940’tan itibaren de Kiril harflerinin kullanılmakta olduğu belirtilmiştir. Böylece Kazakistan’da kullanılmış olan alfabeler ve günümüzde kullanılmakta olan alfabe hakkında bilgiler verilmiştir.

• **Kazak halkının jazuw tarihi köne Türki jazbalarından bastaw aladı** (Kazak halkının yazı tarihi eski Türk yazıtlarından başlamaktadır) (Kosımova ve Devletbekova, 2015: 101).

4.2. Altıncı Sınıf Ders Kitabında Yer Alan Köktürkçe Unsurlar

6. sınıfta, Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve Eğitim Bakanlığı tarafından önerilen S. İsayev ve J. Devletbekova tarafından hazırlanan ve 2015 yılında Almatı’daki Atamura yayınlarından çıkmış olan Kazak dili ders kitabı kullanılmaktadır.

Kitabın kapak sayfası tamamen Orhun Yazıtları’ndan bir karenin yer aldığı resme ayrılmıştır. Aynı zamanda kitap içerisinde yer alan 14 resimden bir tanesi de -7. resim: *Orhon Yenisey Jazba Eskertkişi* - Orhun Yazıtları’ndan bir kareye aittir (bk. Resim 4). Konular, kelime oluşumu ve morfoloji alanlarıyla ilgili olup kitap içerisinde yer alan bölümler, başlıklar ve ek başlıklar içerisinde yer alan Köktürkçe unsurlar şunlardır:

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarındaki kelimelerin de Kazak Türkçesinde olduğu gibi yapısına (biçimine) göre basit kelimeler, türemiş kelimeler, ikilemeler, birleşik

kelimeler ve kuruluşlarına göre birleşik kelimeler olarak türlere ayrıldığı belirtilerek örnekleri verilmektedir.

1) Kök Hâlinde Olan Kelimeler. Yazıtlarda yalın köklerden oluşan kelimeler aşağıdaki gibi gösterilmektedir:

a) Sadece bir ünlü harften oluşan kelimeler: Örneğin **-ı** harfi;

• *I bar bas asdımız (Butası bar şıñnan astıq);*

b) Ünlü ve ünsüz harflerden oluşan kelimeler:

• *az (az), eb (üy), iç (iş);*

c) Ünsüz ve ünlü harflerden oluşan kelimeler:

• *bu (bul), te (de, ayt), kü (dıbıs) vb.;*

ç) Ünlü ve ünsüz harflerin karışık şekilde oluştuğu kelimeler:

• *apa (apa), yurt (jurt), kişi (kisi), ingek (siyr), budun (halık), kağan (kağan, han) vb.*

2) Türemiş Kelimeler. Yazıtlarda yapım ekleriyle yapılan yeni kelimelerin de bulunduğu örnekleriyle beraber gösterilmektedir.

• *Ayguçı (keñesşi), atlıg (attı), yerçi (jerçil), küçlig (küşti).* (İsayev ve Devletbekova, 2015: 49-50).

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarında Köktürkçenin ve burada yer alan birleşik kelimelerin, tabiatı yönünden günümüzdeki Kazak Türkçesine çok yakın olduğu belirtilmektedir. Yazıtlarda birkaç kökten oluşan ve bir kavramı ifade eden birleşik kelimelerin de olduğu açıklanmakta ve örnekleri verilmektedir:

• *Tonukuk (Tonkök), İteris (İteris), egritebi (kilem), yokaru (joğarı), küntüz (kündiz) vb.* (İsayev ve Devletbekova, 2015: 56).

Ek başlığı altında Eski Türk Yazıtlarında sayısı çok olmamakla beraber ikilemelerle de karşılaşıldığı belirtilmekte ve örneklerine yer verilmektedir.

• *İçi-tısı (iş-i-tısı), eki-üç (eki-üş), kuz-ğuduz (kız-kırkın), yer-sub (Otan) vb.* (İsayev ve Devletbekova, 2015: 66).

Ek başlığı altında eski Türk yazıtlarındaki birleşik sözlerin çoğunlukla kişi adlarına ve yer-su adlandırmalarına bağlı olarak karşılaşıldığı belirtilmekte ve örnekleri gösterilmektedir.

• *Ƙara Ƙum (Ƙarakum), Ƙugay küz (Betpakdala), temir Ƙapıg (temir Ƙakpa), Bilge Ƙağan (Bilge Ƙağan), Altın yış (Altay), Yaris yazı (Yaris jazıgı) vb.* (İsayev ve Devletbekova, 2015: 70-71).

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarında karşılaşılan isimlerin yapısı bakımından tek heceli, çok heceli, basit ve türemiş kelimeler olduğu örnekleriyle birlikte belirtilmektedir.

Tek Heceli İsimler: *at (at), er (er), yer (jer), s (sker).*

Çok Heceli İsimler: *altun (altın), kns (kmis), Ƙağan (Ƙağan), ingek (siyr).*

Türemiş Kelimeler:

1) **-ı, -i** ekleriyle yapılanlar:

• *Ayguçı (keñeři), yerçi (jerçil), bedizi (oyuşı, beder saluvşı);*

2) **-lıg, -lig** ekleriyle yapılanlar:

• *Ƙağanlıg (Ƙağandıg), tgnlig (Ƙuraldıg);*

3) **-ig** ekiyle yapılanlar:

• *Bilig (bilik, bilim);*

4) **-g** ekiyle yapılanlar:

• *Krg (tıñřı);*

5) **-u** ekiyle yapılanlar:

• *Turu (turak);*

6) **-ma, -me** ekleriyle yapılanlar:

• *Yelme (attı, jelme) vb.* (İsayev ve Devletbekova, 2015: 84-85).

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarında karşılaşılan sıfatların yapısına göre basit ve türemiş sıfatlar olarak iki gruba ayrıldığı örnekleriyle beraber belirtilmektedir.

1) Basit Sıfatlar:

a) Eşyaların türünü ve rengini bildiren sıfatlar:

• *a (a), kök (kök), sarıg (sarı);*

b) Eşyaların hacmini ve ebadını bildiren sıfatlar:

- *yuyka (juka), yinçke (jiñişke), uluğ (uli, ülken);*

c) Eşyaların niteliğini bildiren sıfatlar:

- *arığ (taza), edgü (belgili, äygili), qarı (käri).*

2) Türemiş Sıfatlar:

a) İsimlerden sıfat yapan ekler aracılığıyla oluşanlar:

- *buka-lı (bukalı), at-lıg (attı), küç-lig (küşti), buñ-sız (muñsız), tok-sız (kiyimsiz), Teñri-teg (Täñiridey), böri-teg (böridey);*

b) Fiillerden sıfat yapan ekler aracılığıyla oluşanlar:

- *bil-ge (bilgiş, dana) vb. (İsayev ve Devletbekova, 2015: 99).*

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarındaki sayı sıfatlarının anlamlarına göre beşe ayrıldığı belirtilmekte ve örnekleri verilmektedir.

1) **Asıl sayı sıfatları:** Sayıların kendisiyle yapılmaktadır.

- *Bir (bir), sekiz (segiz), yegirmi (jiyırma), biñ (miñ), tümen (on miñ).*

2) **Sıra sayı sıfatları:** Sayılara **-nti, -ınç, -inç** eklerinin getirilmesiyle yapılmaktadır:

- *Ekinti (ekinşi), üçinç (üşinşi), onınç (onınşı).*

3) **Üleştirme sayı sıfatları:** Sayılara **-egü** ekinin getirilmesiyle yapılmaktadır:

- *Üçegün kabısıp, sülelim (Üşewin biriktirip, soğısayık).*

4) **Tahminî sayı sıfatları:** Sayılara **-ça, -çe** eklerinin getirilmesiyle yapılmaktadır. **-ça, -çe** ekleri günümüzdeki Kazakça'da **-day, -dey** eklerine karşılık gelmektedir:

- *Eliğçe er tutdımız (elüdey erdi tutkın ettik).*

5) **Karışık sayı sıfatları:** Eski Türk yazıtlarındaki bu sayı sıfatlarının sayı sisteminin günümüz Kazak Türkçesinden farklı olduğu belirtilmekte ve örnekleri verilmektedir.

- *Yeti yegirme (on jeti), üç otız (jiyırma üş) vb. (İsayev ve Devletbekova, 2015: 119).*

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarındaki zamirlerin türleri örnekleriyle beraber açıklanmaktadır.

1) **Şahıs zamirleri:** *ben (men), sin (sen), ol (ol), biz (biz).*

2) **Soru zamirleri:** *kaç? (kaşa?), neke? (nege?), anteg? (kanday?).*

3) **İşaret zamirleri:** *bu (bul), ol (ol, sol).*

4) **Dönüştürme zamirleri:** *öz (öz), özüm (özüm).*

5) **Olumsuzluk zamirleri:** *neñ (ešteñe).*

6) **Topluluk zamirleri:** *barı (bäri), üküil (bükil)* (İsayev ve Davletbekova, 2015: 142).

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarındaki fiillerin yapısına göre günümüz Kazak Türkçesindeki fiiller ile birebir uygun olduğu örnekleriyle beraber açıklanmaktadır.

1) **Basit fiiller:** *adır (ayır), aç (aş), ti (de, ayt) vb.*

2) **Türemiş fiiller;** aşağıdaki ekler aracılığıyla yapılmaktadır:

a) **-a, -e:** *san- sana, til-tile;*

b) **-la, -le:** *at-atla (attan), boğuz-boğuzla (bawızda);*

c) **-ik (-ıq, -k):** *iç-içik (bağın);*

ç) **-il (-il, -l):** *tiril (tiril, jïynal);*

d) **-n (un, ün):** *suran (suran), ötün (ötin), tutun (tutın)* (İsayev ve Davletbekova, 2015: 151).

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarında fiillerin olumsuz yapılması için fiil köklerine -ma, -me eklerinin getirilmesi gerektiği örnekleriyle beraber açıklanmaktadır.

• *Bolma (bolma), süleme (soğıspa).*

* Zarf-fiillerin de günümüz Kazak Türkçesindekiyle aynı olduğu sadece Orhun Türkçesinde **-u, -ü, -ı, -i** eklerinin günümüz Kazak Türkçesindeki **-a, -e, -y** eklerinin yerine kullanıldığı örnekleriyle birlikte açıklanmaktadır.

• *Alı (ala), yetü (jata), igidü (kötere), yelü (jele).*

* Sıfat-fiillerin de aşağıdaki ekler aracılığıyla yapıldığı örneklerle beraber açıklanmıştır:

a) **-cı, -çi:** *kelteçi (kelüwşi), yaramaçı (jaramaytın);*

b) **-mıs, -mis, -mış, -miş:** *ayıdmıs (aytқан), kelmis (kelgen), temis (degen);*

c) **-duk, -dük, -tuk, -tük:** *kazğantuk üçün (paydalanğan üşin), ötüntük (ötingen).*

* Orhun Türkçesinde yer alan fiil çatısının Kazak Türkçesinde de aynı olduğu ve dört türünün yer aldığı da bu başlıkta belirtilmektedir (İsayev ve Davletbekova, 2015: 184-185).

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarındaki zarflar açıklanmış ve bu türün geçiş sıklığının diğer söz gruplarına göre daha az olduğunu belirtilmiştir. Zarflar yapısına göre ikiye ayrılmıştır.

a) Basit zarflar: *teg (uqsas), ök (tek), öñ (erte).*

b) Türemiş zarflar: *ebgerü (üyge karay), içre (işke), küntüz (kündiz)* (İsayev ve Devletbekova, 2015: 192).

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarındaki zarfların günümüz Kazak Türkçesindeki gibi yediye değil, sadece üçe ayrıldığı örnekleriyle açıklanmıştır.

a) Yer yön zarfları: *arkada (keyinde), kodı (tömen), yoğarı (joğarı).*

b) Zaman zarfları: *küntüz (kündiz).*

c) Durum zarfları: *ebrü (keri), tegire (aynala)* (İsayev ve Devletbekova, 2015: 200).

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarında karşılaşılan edat türleri örnekleriyle beraber açıklanmıştır:

a) tegi (deyin, şeyin): *temir қапıғқа tegi (temir kaqpağa deyin);*

b) üçün (üşin): *Teñri küç bertük üçün (Täñiri küş bergeni üşin);*

c) ötrü (soñ, üşin, sondıqtan): *Anta ötrü Қағанıма öтүнтүм (sodan soñ Қағанımнан öтіндім);*

ç) birle (birge): *İnim Kültegin birle sözleşdimiz (İnim Külteginmen söylestim);*

d) kisre (soñ): *Anta kisre bilig bertük üçün (odan soñ bilim bergeni üşin);*

e) sayu (sayın): *yir sayu (jer sayın), budun sayu (halıq sayın);*

f) yeme (jäne): *İl yeme il boltı (El jäne el boldı);*

g) da, de, ta, te: *Oğlı da Қаған болмıs erinç (Ulı da Қаған болған edi)* (İsayev ve Devletbekova, 2015: 219-220).

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarında ünlemlere çok az rastlanıldığı ve bilim adamlarının söylediğine göre sadece insanın ruh hâlini anlatan tek bir ünlemin kullanıldığı örneğiyle beraber ifade edilmiştir:

• *ayıtı.*

* Bu bilgilerden sonra eski Türk dillerinin sözlüğü olarak adlandırılan Kaşgarlı Mahmut'un *Dîvânu Lüğâti't Türk* adlı eserinde çağırma ünlemi olarak kullanılan sözcüklere de yer verilmiştir.

a) Kuşları uçurmak için kullanılan ünlem: *mah, mah;*

b) Köpekleri çağırma için kullanılan ünlem: *kah, kah;*

c) Atları sürmek için kullanılan ünlem: *çuḥ, çuḥ* (İsayev ve Devletbekova, 2015: 228).

4.3. Yedinci Sınıf Ders Kitabında Yer Alan Köktürkçe Unsurlar

7. sınıfta, Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve Eğitim Bakanlığı tarafından önerilen S. İsayev ve G. Kosımova tarafından hazırlanan ve 2016 yılında Almatı'daki Atamura yayınlarından çıkmış olan Kazak dili ders kitabı kullanılmaktadır. Kazak Tili ders kitabının 2012 baskısında ön kapakta renkli olarak Orhun Yazıtları'ndan bir kare ve bu karenin üzerine Kazakistan Cumhuriyeti'nin devlet binasını gösteren bir fotoğraf yer alırken 2016 baskısında yer almamıştır (*bk. Resim 2*).

Konular, morfoloji ve sentaks alanlarıyla ilgili olup kitap içerisindeki bölümler, başlıklar ve ek başlıklar içerisinde yer alan Köktürkçe unsurlar şunlardır:

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarında çokluk ekleri (*-lar, -ler*) ve iyelik eklerinin nasıl kullanıldığı örnekleriyle beraber gösterilmektedir.

Çokluk eki: *erler, begler (bekter), atlar vb.*

İyelik ekleri:

-m, -ım, -im, -um, -üm

-mız, -ımız, -imiz

-ñ, -iñ, -iñ, -uñ, -üñ

-ñız, -iñiz, -iñiz, -iñiz, -uñuz, -üñüz

-ı, -i, -sı, -sı

-ı, -i, -sı, -sı

• *Apam (apam), eçüm (babam), oğım (ulım), eliñ (eliñ), yaşıñ (jasıñ), eri (eri), başı (bası), elçisi (elçisi), begimiz (begimiz), atıñız (atıñız), inileri (inileri) vb.* (İsayev ve Kosımova, 2016: 15).

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarında 7 türlü hâl eki olduğu belirtilerek örnekleriyle beraber verilmektedir. Hâl ekleri aşağıdaki gibi yer almaktadır.

Yalın hâl: *Ek bulunmamaktadır.*

İlgi : *-ım, -in, -nın, -nin, -nun, nün.* *Türk budunuñ (halkınıñ), elin, Bayırkunuñ aq adğırı (ayğırı) vb.*

Yönelme: -ka, -ke, -ga, -ge, -a, -e, -garu, -gerü, -ru, -rü, -ra, -re: tağka (tawğa), kimke (kimge), inime, isine, ilgerü (alğa), oğuzgaru (oğuzğa), içre (işke).

Belirtme: -nı, -ni, -n, -ı, -i, -ıg, -ig, -uğ, -üg, -ğ, -g: Seni, bizni, taşığ (tastı), süg (äskerdi), atın, özüg (özin).

Bulunma: -ta, -te, -da, -de: Yerde (jerde), yolta (jolda), elte (elde), tağda (tawda) vb.

Ayrılma: -tan, -ten, -dan, -den, -tın, -tin: Beriden, kıntan (kıydan), teñriden vb.

Vasıta: -ın, -in, -n ve birle: kışın (kısimen), kölikin (kölikpen), Kültegin birle (Külteginmen birge), (İsayev ve Kosimova, 2016: 20).

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarında da sıfatların ve türlerinin yer aldığı belirtilmekte ve örnekleri gösterilmektedir.

• Kök, kızıl, arık, semiz, atlıg (attu), tonsız, biligsiz, sansız vb. (İsayev ve Kosimova, 2016: 33).

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarında hangi türde karşılaştırma sıfatı eklerinin kullanıldığı belirtilmektedir. Eklerin; -rak, -rek, -teg olduğu örneklerle gösterilmektedir.

a) artukrak, akşırak (ağırak);

b) böriteg (böridey), teñriteg (täñridey), (İsayev ve Kosimova, 2016: 35).

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarında pekiştirme sıfatının eñ sözcüğü ile yapıldığı belirtilmekte ve örnekleri verilmektedir.

• Eñ ilki vb. (İsayev ve Kosimova, 2016: 36).

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarında karşılaşılan şahıs zamirlerinin hâl eklerinde nasıl kullanıldığı ve örnekleri aşağıdaki gibi verilmektedir.

Yalın: men, ben (men)

İlgi: meniñ, beniñ (meniñ)

Yönelme: maña, baña (mağan); saña (sağan)

Belirtme: beni, bizni (meni, bizdi); anı (onı)

Bulunma: anta (onda), bizinte (bizde)

Ayrılma: sendin, seniñden (senen), (İsayev ve Kosimova, 2016: 51).

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarında işaret zamirlerinin hâl eklerinde nasıl çekimlendiği örneklerle gösterilmektedir.

• *Buni esidiñ (munı estiñder), bunı körü, biliñ (munı körüp, bil), anı körüp (onu körüp)* (İsayev ve Kosımova, 2016: 54).

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarında soru zamirlerinin hâl eklerinde nasıl kullanıldığı örneklerle gösterilmektedir.

• *Neke korburbız? (Nege korkamız?), nede ötrü? (Ne üşin jok?), kimge kazganurmen? (Kimge paydalanamın?)* (İsayev ve Kosımova, 2016: 57).

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarında dönüşlülük zamiri olan öz kelimesinin hâl eklerinde ve iyelik eklerinde nasıl çekimlendiği örneklerle gösterilmiştir.

• *Özüm olurıp (özim oturıp), özün körü biliñ (öziñ körüp bil), özünğ bolur (öziñe bolar)* (İsayev ve Kosımova, 2016: 60).

Orhun ve Yenisey yazıtlarında *-a, -e, -ı, -i, -u, -ü* zarf-fiil ekleriyle belirsiz şimdiki zaman yapıldığı açıklanılmaktadır. Aynı zamanda şimdiki zamanın, şu an kullanılmayan *-taçı, -teçi, -daçı, -deçi* sıfat-fiil ekleriyle yapıldığı da belirtilmektedir.

• *Tike (tige), tuta, uça (uşa), körü (köre), basa vb.*

• *Üç Oguz süsi basa kelti. (Üş Ogız askeri şapşañ jüre keldi.)*

• *Ölteçisin (ölmeşisiñ), yoñultaçısız (jañılasıñdar) vb.* (İsayev ve Kosımova, 2016: 74).

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarında gelecek zamanın, sıfat-fiil ekleri olan *-ar, -er, -ır, -ir, -r, -ur, -ür* ekleri aracılığıyla yapıldığı belirtilmektedir. Gelecek zamanın olumsuz türünün de *-ma, -me* ekleriyle ve sıfat-fiilin *-z (-s)* ekleri aracılığıyla yapıldığı belirtilerek örnekleri verilmektedir.

• *kabısar, kalur (kalar), korbır (korkar) vb.*

• *bilmez (bilmes), kelmez (kelmes), körmez (körmes) vb.* (İsayev ve Kosımova, 2016: 78).

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarında belirli geçmiş zaman ekleri olan *-dı, -di, -tı, -ti* eklerinin çok sık kullanıldığı belirtilerek örnekleri gösterilmektedir.

• *kaçtı (kaştı), ölti (öldi), tokıtdım (tokıttım), adırıldım (ayırıldım), tün katdımız (tün kattık) vb.* (İsayev ve Kosımova, 2016: 84).

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarında belirsiz geçmiş zamanın, sıfat-fiil ekleri *-mış*, *-gan* ve zarf-fiil ekleri *-ip*, *-ip*, *-up*, *-üp*, *-p* aracılığıyla kullanıldığı belirtilmekte ve örnekleri yer almaktadır.

• *kelmiş (kelgen), kalmış (kalğan), kazgan, tabısğan vb.*

• *alıp, kılıp, yorıp (jürip), süñüsip (soğısıp) vb.* (İsayev ve Kosımova, 2016: 88).

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarında da bildirme kipinin şimdiki zaman, gelecek zaman ve geçmiş zaman olarak üç zamanda kullanıldığı belirtilmekte ve örnekleri verilmektedir.

Şimdiki zaman: *ol olur (ol otr), esidü berti (esti berdi);*

Gelecek zaman: *kelür, körür, olurur (otrar);*

Geçmiş zaman: *kelti, sançdim (şanşıdim), tün katdımız (tün kattık)* (İsayev ve Kosımova, 2016: 96).

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarında emir kipinin 2 ve 3. çekimlerinin kullanıldığı belirtilmekte ve 3. şahısta *-sin*, *-çın*, *-zın*, *-zun* ekleriyle çekimlendiği örnekleriyle beraber gösterilmektedir.

• *Bil, tñla, ayt, esid (esit), barzın (barsın), bolçın (bolsın) vb.* (İsayev ve Kosımova, 2016: 99).

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarında şart kipinin, *-sar*, *-ser* ekleriyle çekimlendiği açıklanmaktadır. Bu eklerle fiilin gerçekleştirilip gerçekleştirilmediği söylenilmekte ve örnekleri gösterilmektedir.

• *Erser (jürse), barsar (barsa), todsar (toysa) vb.*

• *Bir todsar, açsık ömezsen. (Bir toysañ, aştıktı sezbeysiñ.) vb.* (İsayev ve Kosımova, 2016: 102).

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarında istek kipi tekil çekimde *-ayın*, *-eyin*, *-yın*, *-yin* eklerinin; çoğul çekimde *-alım*, *-elim*, *-lım*, *-lim* eklerinin kullanıldığı bazen ise istek kipi için *-gay* ekinin getirildiği belirtilmekte ve örnekleri verilmektedir.

Tekil türde: *aytayın, kısayın, yoğlatayın (joğtayın);*

Çoğul türde: *baralım (barayık), azmalım (azbayık);*

Bazen de -gay ekiyle: *bolğay, barğay vb.* (İsayev ve Kosımova, 2016: 105).

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarındaki kelimelerin birbiriyle bağlanma yöntemleri açıklanmaktadır.

1) Hâl ekleri aracılığıyla: *süsin sançdım (âskerin şanıştım);*

2) İyelik ekleri aracılığıyla: *Kağan (Han) inisi, beniñ budunım (meniñ halkım);*

3) Şahıs ekleri aracılığıyla: *Kırk az (taypanıñ atı) oğlumen (Kırık az ulımın);*

4) Edatlar aracılığıyla: *Türk budun için tün udımadım (Türki halkı için tün uyıktamadım);*

5) Kelimelerin yerleşme düzeni aracılığıyla: *on oğ beğleri (on oğ bekteri)* (İsayev ve Kosımova, 2016: 142).

Ek başlığı altında Kazak Türkçesinde bulunan kelimelerin bağlanma türlerine Orhun ve Yenisey yazıtlarında da karşılaşıldığı örneklerle açıklanmaktadır.

1) Şahıs eki, dizim kuralı ve ses değişimi sayesinde kurulan kelime grupları: Özneyle yüklem bağlanışı; *Biz korkmadımız (biz korkpadık);*

2) İsmi hâl ekleriyle oluşturulan kelime grupları: *uda basdım (uykuda bastım, u - uyku), közün körmedik (közben körmedik);*

3) Belirtili ve belirtisiz isim tamlamasıyla oluşan kelime grupları: *Kögmen jolı (Kögmen - kazirgi Alataw), Çoriñ oğlu (Çordiñ ulı);*

4) Takısız isim tamlamasıyla oluşan kelime grupları: *temir қапıғ (temir қақа), semiz buқа (semiz buқа), eki kisi;*

5) Kelimelerin yerleşme kurallarına göre oluşturulan kelime grupları: *küntüz otırmadı (kündiz otırmadı), ebgerü tüseyin (üyge қарай қайтайın)* (İsayev ve Kosımova, 2016: 162).

4.4. Sekizinci Sınıf Ders Kitabında Yer Alan Köktürkçe Unsurlar

8. sınıfta, Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve Eğitim Bakanlığı tarafından onaylanan S. Amanjolov, A. Amanjolov ve G. Kosımova tarafından hazırlanan ve 2016 yılında Almatı'daki Mektep yayınlarından çıkmış olan Kazak dili ders kitabı kullanılmaktadır. Kitabın kapak sayfasında Köktürk yazılarının da yer aldığı bir fotoğraf yer almaktadır. Konular, edebî dilin gramer yapıları, sentaks ve dil medeniyeti alanlarıyla ilgili olup kitap içerisindeki bölümler, başlıklar ve ek başlıklar içerisinde yer alan Köktürkçe unsurlar şunlardır:

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarındaki basit cümlelerin amacına göre, Kazak Türkçesindeki gibi haber cümlesi, soru cümlesi, emir cümlesi ve ünlem cümlesi olarak bölüdüğü örnekleriyle beraber açıklanmıştır.

Haber Cümlesi: *Talıyқа кішік тегмедім. (Muhitқа кішкене ғана jetpedim – tiymedim.)*

Soru Cümlesi: *Ne буңи бар? (Ne muñи bar?), Қаған му қисайың? – тедім. (Қаған saylasam ba? - dedim.)*

Ünlem Cümlesi: *Бөдке көрүгме беглер, гү яңилтаңи сиз! (Таққа қараған бектер, jañilğısızdar!)*

Emir Cümlesi: *Тоғуз Оғуз беглери, бодуни, бу сабимин edgüti eşid, қатıғdı тiñла! (Тоғыз Оғыз бектери, халқи, бул сөзимди жақсылап estiñдер, муқият (қатти) тiñдаñдар!). (Amanjolov, Amanjolov ve Kosimova, 2016: 49).*

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarındaki cümle unsurlarının da Kazak Türkçesindeki gibi cümleyi oluşturan temel öğeler (özne, yüklem) ve yardımcı öğeler (tümleç, nesne, niteleyen) olarak ayrıldığı örnekleriyle beraber açıklanmıştır.

• *Оғуз бодун тоғуз Татар бирле терилip келти. (Оғуз халқи тоғыз Татармен jıynalıp келди.)*

Özne: *Оғуз бодун,*

Yüklem: *келти,*

Nesne: *тоғуз Татар бирле,*

Zarf tümleci: *terilip.*

• *Ol süg anta yokkışdıм. (Ol әскерди сонда жоқ қıldım.)*

Özne: *men (jasırın tur, kim),*

Yüklem: *yokkışdıм (ne istedim?),*

Nesne: *süg (kimderdi?),*

Niteleyici: *Ol (қай?)*

Zarf tümleci: *anta (қайда) (Amanjolov, Amanjolov ve Kosimova, 2016: 83).*

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarındaki birleşik cümlelerin; sıralı bağlı cümle, içerisinde temel ve yan yargının bulunduğu birleşik cümle ve karma yapıda olan birleşik cümleler olarak bölüdüğü örnekleriyle beraber açıklanmıştır.

• *Қағанı alp erti, ayғуçısı билге erti. (Қағанı batır edi, кеñесшиси -aytuwçısı- билгір edi.)*

- *Eki ülügi atlıg erti, bir ülügi yadağ erti. (Eki bölüğü atlılı edi, bir bölüğü jayaw edi.)*

İçerisinde temel ve yan yargının bulunduğu birleşik cümlelerin yüklemelerinin düzensiz olarak birbirine bağlandığı ifade edilmiştir.

- *Ol han yoğ boltuğda kesre, el yitmiş, içgünmüş, kaçışmış. (Ol han joğ bolğannan keyin, el şetinegen, ışkıngan, kaçқан -bosқан.)*

- *Teñri yarlıkaduğın üçün, özüm kutum bar üçün, қаған olurtım. (Täñiri jarlıқаған үшін, özim kutum bolğandıktan, қаған -ulı han- bolıp oturdım.)*

Karma yapıda olan birleşik cümlelerde, basit cümleler hem sıralı bağlı hem de içerisinde temel ve yan yargının bulunduğu birleşik cümlelerle ilişkili olduğu söylenilmiştir.

- *Teñri küç bertük üçün, қағım қаған süsi böri teg ermiş, yağısı қoy teg ermiş. (Täñirim küş bergendikten, äkem қаған äskeri böridey edi, jawı қoyday edi.) (Amanjолоv, Amanjолоv ve Kosımova, 2016: 174).*

Ek başlığı altında Orhun ve Yenisey yazıtlarında doğrudan ve dolaylı anlatım türleri örnekleriyle beraber açıklanmıştır.

- *Teñri ança temiş erinç: “Қан bertim, қanıñın қодуп іçikdiñ.” (Täñiri bılay degen edi: “Han berdim, һanıñdı bosatıp, -Қıtayға- bağındıñ.”*

- *Bilge Tunyukuk baña aydı: “Bu sü elt”, tedi. (Bilgir Tunyukuk mağan ayttı: “Bul äskerdi жүргіз”, dedi.)*

- *Beniñ budunım anta erür temiş. (Meniñ һalkım sonda bolar degen edi.) (Amanjолоv, Amanjолоv ve Kosımova, 2016: 190).*

4.5. Dokuzuncu Sınıf Ders Kitabında Yer Alan Köktürkçe Unsurlar

9. sınıfta, Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve Eğitim Bakanlığı tarafından onaylanan R. Amir ve M. Atabayeva tarafından hazırlanan ve 2013 yılında Almatı'daki Mektep yayınlarından çıkmış olan Kazak dili ders kitabı kullanılmaktadır. Konular; Kazak Türkçesinin toplumsal yeri ve önemi, anlatım bilimi ve metin, dil medeniyeti ve noktalama işaretleri alanlarıyla ilgili olup kitap içerisindeki bölümler ve başlıklarda Köktürkçeyle ilgili unsurlara yer verilmiştir.

9. sınıf Kazak dili ders kitaplarında yer alan konuların açıklandığı ve örnekleriyle anlatıldığı bu bölümde 10. sayfadan başlayıp 28. sayfaya kadar devam eden bir bölüm bulunmaktadır. “**Қазақ Тили Қазақ Һалқының Улттық Тили**” (Kazak Dili Kazak Halkının Millî Dili) adlı bu bölümde Kazak Türkçesinin tarihi, kökleri ve akraba Türk Halklarıyla ilgili önemli

benzerlikleri anlatılmaktadır. Bu kısımda yer alan ana başlıklar, alt başlıklar ve bu başlıkların içerisinde yer alan okuma metinleri şöyledir:

1) **Қазақтың Улттық Тилинің Шығуы Negizi Men Қалптасуы Joli** (Kazak Millî Dilinin Kökü ve Gelişimi)

2) **Түркі Халықтарының Жазба Ескерткіштері Jayında** (Türk Halklarının Yazılı Eserleri Hakkında)

- Құпия Jазулар Turalı (Orhun Yazıtlarının Sırrı ve Okunması)
- Күлтегин Ескерткіші (Күлтегин Yazıtı)
- Түркі Халықтарының Tilderi Turalı (Türk Halklarının Dilleri Hakkında)
- Ултжандылық Pen Örkeniyет Tabıskan El (Medeniyet ve Uygırlık Memleketi - Türkiye-)
- Otrar (Otrar Şehri)

Қазақтың Улттық Тилинің Шығуы Negizi Men Қалптасуы Joli (Kazak Millî Dilinin Kökü ve Gelişimi) adlı ana konuda, Kazak Türkçesinin Türk dilleri arasındaki yeri ve önemine değinilmiştir. Kitapta, öğrencilerin Kazak Türkçesinin kökleri ve tarihî seyrini öğrenmeleri için ayrıntılı bilgiler verilmiş olup; Ana Altay Dönemi'nden Orhun Yazıtları'na (Bilge Kağan, Tonyukuk, Kültegin), Kaşgarlı Mahmut'tan (*Divânu Lüğâti't Türk*) Yusuf Balasagun'a (*Kutadgu Bilig*), Hoca Ahmet Yesevi'den (*Divanı Hikmet*) Edip Ahmet Yükneki'ye (*Atebetü'l Hakayık*), Dede Korkut'tan daha pek çok önemli şahsiyet ve eserlerine bu kısımda yer verilmiştir.

Bir dilin akraba sayılabilmesi için ortak kelimelere, akrabalık isimlerine, vücut uzuvlarına, mevsimlere, tabiat olaylarına, hayvan adlarına, bitki adlarına ve sayılara bakılması gerektiğinden hareketle; “*ana* (anne), *ini* (küçük erkek kardeş), *jürek* (yürek, kalp), *tis* (diş), *julduz* (yıldız)” kelimelerinin Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Türkmen ve Azeri Türkçelerindeki ses denklikleri de ortaya konmuştur. Seçilen kelimelerden hareketle öğrencilerin Kazak Türkçesi ve diğer Türk lehçeleri arasındaki ortaklıklara dikkatlerini çekmek ve konuyu daha iyi kavramalarını sağlamak istenmiştir. Bu listede belirtilen kelimelerin Türkiye Türkçesindeki ses denkliklerine yer verilmemiş olması ise büyük bir eksiklik olarak görülmektedir.

Tablo 1: Türk lehçelerinde yer alan bazı kelimeler ve bu kelimelerin ses denklikleri

Kazak Türkçesi	Kırgız Türkçesi	Özbek Türkçesi	Tatar Türkçesi	Türkmen Türkçesi	Azeri Türkçesi
ana	ene	ona	ana	ene	ana
ini	ini	ini	ene	ini	ini
jürek	jüröök	yurak	yöräk	yörük	üräk
tis	tiş	tiş	teş	diş	diş
julduz	yıldız	yulduz	yolduz	ulduz	ulduz

(Amir ve Atabayeva, 2013: 15-16).

Türki Halklarının Jazba Eskertkişeri Jayında (Türk Halklarının Tarihî Yazıtları Hakkında) adlı ana konuda bir metin yer almakta ve bu metinde Orhun Yazıtları'yla ilgili geniş bilgiler verilerek kelime ve cümlelerden örnekler gösterilmektedir. Yazıtların kim tarafından ve kimler adına dikildiği bilgilerinin yanı sıra ilk okunan *Türk* ve *Tanrı* kelimelerinden de burada söz edilmektedir. Bilge Kağan, Kültigin ve Tonyukuk hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiş ve o dönemdeki tüm Türk halklarının ortak dilinin Köktürkçe olduğu vurgulanmıştır. Orhun Yazıtlarının harflerini ve Kazak Türkçesindeki karşılıklarını gösteren tablolar ve resimler de bu bölümde yer almaktadır.

• *Köne Erkertkiş* (Eski Bir Heykel-Balbal) (Amir ve Atambayeva, 2013: 17). (bk. Resim 5).

• *Yenisey Eskertkişindeki Jazuw (Begre), oñ jağı men teris beti* (Orhun ve Yenisey Yazıtlarındaki Yazı, sağ taraf ile karşı yüzü) (Amir ve Atambayeva, 2013: 18). (bk. Resim 6).

• *Orhon - Yenisey Eskertkişeriniñ Ärip Tañbaları* (Orhun ve Yenisey Yazıtlarının Harf Sistemleri) (Amir ve Atambayeva, 2013: 19). (bk. Resim 7).

• *Tag (taw), taş (tas), üç (üş), qara, tört, kış (kıs), ata, apa, köz, arqa, tay, at, er, altun (altın), köñül (köñil)*. (Amir ve Atambayeva, 2013: 18).

Құпия Jazuwlar Turalı (Orhun Yazıtlarının Sırrı ve Okunması) adlı metinde yazıtları bulan, ilk olarak okuyan, bilim âlemine duyuran ve üzerine çalışmalar yapmış olan kişiler hakkında ayrıntılı bilgiler verilmekte ve konuyla ilgili sorular sorulmaktadır. W. Thomsen'in bu alanla ilgili önemli çalışmalar yaptığı ve 15 Aralık 1893 yılında 15 sayfalık bildiriyle o güne kadar çözülememiş olan Köktürkçenin şifrelerini bularak bu yazıtların Türklere ait olduğunu tüm dünyaya ilan ettiği belirtilmiştir. Bu okuma metni içerisinde Köktürk Yazı sistemiyle ilgili bir resim de yer almaktadır.

• *Talas Jazuwı (Ayırtam – Oy). 1898 Jılı Tabılğan* (Talas Yazısı 1898 yılında bulunmuş olan) (Amir ve Atambayeva, 2013: 20). (bk. Resim 8).

Kültegin Eskertkişi (Kültigin Yazıtı) adlı metinde ise Kültegin'in Kutluk Kağan'ın oğlu, Bilge Kağan'ın da kardeşi ve sağ kolu olduğu hakkında bilgiler verilmekte ve Bilge Kağan'ın Kültigin hakkında söylemiş olduğu sözler yer almaktadır. Kültigin'in 27 Şubat 731 yılında öldüğü ve bu ölümün ağabey Bilge Kağanı ne kadar üzdüğü şu ifadelerle anlatılmıştır:

• *“İnim Kültegin Қайтıs boldı, özim қатт ойландım. Көрер көзім көрместей, билер билігім бilmestей boldı. Өзім көп ойландım. Вақит өз дегенін isteyди, кisi баласы тек өлгені жаралған гой.”* (Amir ve Atambayeva, 2013: 21).

Bu metin içerisinde Kültigin Yazıtı'na ait bir fotoğrafa da yer verilmiştir.

• *Kültegin Eskertkişi* (Kültigin Yazıtları) (Amir ve Atambayeva, 2013: 21). (bk. Resim 11).

Türki Halklarının Tilderi Turalı (Türk Halklarının Dilleri Hakkında) adlı ek başlığı altında Türk Halklarının dilleri hakkında geniş bilgiler verilmekte ve Kaşgarlı Mahmut'un *Dîvânu Lüğâti't Türk* adlı eserinden alıntılar yapılarak dönemin Türkçesi hakkında bir değerlendirme yapılmış ve böylece öğrencilerin Köktürkçeyi daha iyi anlamaları hedeflenmiştir.

• "... Men joğarıda şaħar haliqtarı haqında ğana ayıp öttim. Saħara kır haliqtarınan şıkkın jomuldardıñ tilderi öz aldına jeke til. Olar Türükşeni jaksı bileği. Kay, Yabaqu, Tatar, Basmul tayparınıñ da öz tilderi bar. Olar Türki tilderin älimsaqtan bileği. Kırgız, Kıpşak, Oğız, Toħsi, Yağma, Çigil, Oğraq, Jaruħ tayparları tek Türki tilinde söyleydi. Yemek pen Başkurt tilderi olarğa jaqın." (Amir ve Atambayeva, 2013: 22).

Kitapta anlatılan ortak kelimelerin yanı sıra çokluk eklerinin diğer Türk Lehçelerindeki karşılıkları da verilmiş ve böylece öğrencilerin Köktürk Yazıtları'nı ve akraba Türk Halklarını daha iyi tanımaları ve dil ve kültür ortaklıklarına dikkat etmeleri istenmiştir. Listede, *at* ve *tavşan* kelimelerinin çokluk eki getirilmiş şekillerine yer verilmiştir.

Tablo 2: Çokluk ekinin Türk lehçelerindeki ses denklikleri

Türk Halkları	Kelimeler	Çokluk Ekleri
Kazak	Attar, koyandar	-lar, -ler, -dar, -der, -tar, -ter
Azerbaycan	Atlar, dovşanlar	-lar, -ler
Başkurt	Attar, kuyandar	-lar, -ler, -tar, -ter, -dar, -der, -dzar, -dzer
Kırgız	Attar, koöndor	-tar, -ter, -dor, -dör
Tatar	Atlar, koyannar	-lar, -lär, -nar, -när
Tuva	Açttar, koyannar	-lar, -ler, -tar, -ter, -dar, -der
Türk	Atlar, tavşanlar	-lar, -ler
Özbek	Otlar, küvenlar	-lar
Hakas	Attari, hozannar	-nar, -ner, -tar, -ter
Çuvaş	Utsem, kuyansem	-sem
Şor	Attar, kozannar	-tar, -ter, -nar, -ner
Yakut	Attar, kuvabahtar	-lar, -ler, -dar, -der, -tar, -ter, -lor, -dor, -tor, -tör, -nar, -ner, -nar, -nor

(Amir ve Atabayeva, 2013: 24).

Değerlendirme ve Sonuç

Köktürkçe unsurlar açısından incelenen Kazakistan ortaokul 5, 6, 7, 8, 9. sınıf ana dili ders kitaplarında şu tespitlerde bulunulmuştur:

Kazakistan Cumhuriyeti ortaokul ana dili ders kitaplarındaki Köktürkçe unsurlar, bazen ders konuları içerisinde; bazen de ayrı bir başlık altında yer almıştır. Konu başlıkları içerisinde

yer alan bilgiler genel olarak yazıtların kimler tarafından ve kaç yılında diktirildiği, ne zaman keşfedildiği, Türk Dünyası için önemi ve üzerine ilk çalışma yapan kişiler hakkında olmuştur. Ek başlık içerisinde yer alan unsurlarda ise tamamen Türklerin tarihî yazıtlarından olan Orhun ve Yenisey yazıtlarındaki Köktürkçe bilgilere yer verilmiş ve burada yer alan ses, şekil, cümle ve anlam bilgisi örneklerinin Kazak Türkçesindeki açıklamaları yapılmış ve gramer örnekleri yer almıştır. Kazak Türklerinin ana dili ders kitaplarında gerek okuma metinleri içerisinde gerekse gramer konularının ardından bu bilgilere yer vermesi, Kazak halkının kendi tarihlerine sahip çıktıklarını ve bu bilgilerin öğrenilmesine büyük önem verdiklerini göstermektedir. Bu bilgilerin yanı sıra incelenen ders kitaplarının tamamında Köktürkçeyle ilgili bilgi, resim ve tablolar yer almakta özellikle de 6, 7 ve 8. sınıf ders kitaplarının ön kapaklarında Köktürkçeyle ilgili görsel unsurlara yer verilmektedir. Ders kitaplarında yer alan Köktürk Yazıtları'yla ve Köktürkçeyle ilgili görseller, ekler kısmında yer almaktadır.

5. sınıf ders kitabında *Dîvânu Lügâti't Türk* adlı eserden bir metin yer almış ve bu metin içerisinde 12 hayvanlı Türk takviminin ortaya çıkması ve Türk Kağanlığıyla ilgili bilgilere yer verilmiştir. Kazak halkının yazılı tarihinin Köktürk (Orhun) Yazıtları'ndan başladığı ve *malay*, *bala-şağa*, *kız-kırkın*, *kökpar* kelimelerinin eski Türk toplumlarındaki ve günümüzdeki anlamlarının karşılaştırıldığı 2 ana başlık ve 1 ek başlık içerisinde Köktürkçe unsurlar tespit edilmiştir.

6. sınıf ders kitabında; kelime yapıları, birleşik kelimeler, ikilemeler, birleşik kelimelerin kişi ve yer adları içerisinde kullanımı, isimler ve türleri, sıfatlar ve türleri, zamirler ve türleri, fiiller ve türleri, fiillerde olumsuzluk, zarflar ve türleri, edatlar ve türleri ve ünlemler ve türleri başlıkları içerisinde 14 tane ek başlık tespit edilmiş ve başlıklar içerisinde Köktürkçeyle ilgili şu örnekler yer almıştır:

I bar bas asdımız, az, eb, iç, bu, te, kü, apa, yurt, kişi, ingek, budun, kağan, Ayğuçı, atlıg, yerçi, küçlig, Tonukuk, İlteris, egritebi, yoğaru, küntüz, içi-tısı, eki-üç, kuz-ğuduz, yer-sub, Kara kum, Çugay küz, temir kapıg, Bilge Kağan, Altun yış, Yarıy yazı, at, er, yer, sü, altun, künius, kağan, ingek, ayğuçı, yerçi, bedizçi, Kağanlıg, tögünlig, bilig, körüg, turuk, yelme, aq, kök, sarıg, yuyka, yinçke, ulug, arıg, edgü, karı, buka-lı, at-lıg, küç-lig, buñ-sız, tok-sız, Teñri-teg, böri-teg, bil-ge, bir, sekiz, yegirmi, biñ, tümen, ekinti, üçinç, onınç, üçegün kabısıp, sülelim, eligçe er tutdımız, yeti yegirme, üç otız, ben, sin, ol, biz, kaç, neke, anteg, bu, ol, öz, özüm, neñ, barı, ükül, adır, aç, ti, san- sana, til-tile, at-atla, boğuz-boğuzla, iç-içik, tiril, suran, ötün, tutun, bolma, süleme, alı, yetü, igidü, yelü, kelteçi, yaramaçı, ayıdmıs, kelmis, temis, kazğantuk üçün, ötüntük, teg, ök, öñ, ebgerü, içre, küntüz, arğada, qodı, yoğarı, küntüz, ebrü, tegire, Teñri küç

bertük için, temir kapıgka tegi, Anta ötrü Kağanıma ötüntüm, İnim Kültegin birle sözleşdimiz, Anta kisre bilig bertük için, yir sayu, İl yeme il boltı, Oğlı da Kağan bolmuş erinç, ayıtı.

7. sınıf ders kitabı içerisinde; çokluk ekleri, iyelik ekleri, hâl ekleri, sıfat ve türleri, kişi zamirlerinin hâl eklerinde kullanılması, işaret zamirlerinin hâl eklerinde kullanılması, soru zamirlerinin hâl eklerinde kullanılması, dönüşlülük zamirinin hâl eklerinde ve iyelik eklerinde kullanılması, belirsiz şimdiki zaman, gelecek zaman, belirli geçmiş zaman, belirsiz geçmiş zaman, bildirme kipleri, emir kipi, şart kipi, istek kipi, kelimelerin bağlanma yöntem ve türleri başlıkları içerisinde 19 tane ek başlık tespit edilmiş ve başlıklar içerisinde Köktürkçeyle ilgili şu örnekler yer almıştır:

Erler, begler, atlar, apam, eçüm, oğlum, eliñ, yaşıñ, eri, başı, elçisi, begimiz, atıñız, inileri, Bayırkınıñ aq adğırı, Türk budunuñ, elin, tağka, kimke, inime, isine, ilgerü, oğuzgaru, içre, seni, bizni, taşığ, süg, atın, özüg, yerde, yolta, elte, tağda, beriden, kıntan, Teñriden, kışın, kölikin, Kültegin birle, kök, kızıl, arıq, semiz, atlığ, tonsız, biligsiz, sansız, artuakraq, aqsıraq, bõriteg, Teñriteg, eñ ilki, men, ben, meniñ, beniñ, maña, baña, saña, beni, bizni, anı, anta, bizinte, sendin, seniñden, bunu esidiñ, bunu körü, biliñ, anı körüp, neke qorqurbız?, nede ötrü?, kimge qazğanurmen?, özüm olurıp, özüñ körü biliñ, özüñg bolur, basa, tuta, uça, körü, tike, Üç Oğuz süsi basa kelti, ölteçisin, yoñıltaçısız, qabısar, qalur, qorqır, bilmez, kelmez, körmez, qaçtı, ölti, tokıtdım, adırıldım, tün qatdımız, kelmiş, qalmış, qazgan, tabısğan, alıp, qılıp, yorıp, süñüsip, esidü berti, ol olur, kelür, körür, olurur, kelti, sançdım, tün qatdımız, bil, tıñla, ayt, esid, barzın, bolçın, erser, barsar, todsar, Bir todsar, açsıq ömezsen, aytayın, kısayın, yoğlatayın, baralım, azmalım, bolğay, bargay, süsin sançdım, Kağan (Han) inisi, beniñ budunım, Qırk az oğlımen, Türk budun için tün udımadım, on oq begleri, biz qorqmadımız, uda basdım, közün körmedik, Köğmen jolı, Çorıñ oğlı, temir kapıg, semiz buqa, eki kisi, küntüz otırmadı, ebgerü tüseyin.

8. sınıf ders kitabı içerisinde; cümle türleri, cümle unsurları, birleşik cümleler ve türleri ve doğrudan ve dolaylı anlatım türleri başlıkları içerisinde 4 tane ek başlık tespit edilmiş ve başlıklar içerisinde Köktürkçeyle ilgili şu örnekler yer almıştır:

Taluyka kiçik tegmedim, Ne buñı bar?, Kağan mu kısayın? – tedim, Bõdke körügme begler, gü yañıltaçı siz!, Tokuz Oğuz begleri, bodunı, bu sabımın edğüti eşid, qatıgdı tıñla!, Oğuz bodun tokuz Tatar birle terilip kelti, Oğuz bodun, kelti, tokuz Tatar birle, terilip, Ol süg anta yokkışdım, yokkışdım, süg, ol, anta, Kağanı alp erti, ayğuçısı bilge erti, Eki ülügi atlıg erti, bir ülügi yadağ erti, Ol qan yok boltuqda kesre, el yitmiş, içğınmış, qaçışmış, Teñri yarlıqaduqın için, özüm qutum bar için, qagan olurtım, Teñri küç bertük için, qañım qagan süsi bõri teg

ermiş, yağısı koy teg ermiş, Teñri ança temiş erinç: “*Ƙan bertim, Ƙanıñın Ƙodup içikdiñ*”, Bilge Tunyukuk baña aydı: “*Bu sü elt*”, tedi, Beniñ budunım anta erür temiş.

9. sınıf ders kitabı içerisinde; Kazak millî dilinin kökü ve gelişimi ve Türk halklarının tarihî yazıtları hakkında 2 ana başlık, Türk halklarının dilleri hakkında 1 ek başlık ve Orhun Yazıtları'nın sırrı ve okunması ve Kültigin Yazıtı olmak üzere 2 okuma metni tespit edilmiş ve Köktürkçeyle ilgili şu örneklere yer verilmiştir:

Tag, taş, üç, Ƙara, tört, Ƙış, ata, apa, köz, arƘa, tay, at, er, altun, köñül.

Kitaplarda Köktürkçe unsurların yanı sıra tüm Türk Dünyası için önemli olan Kaşgarlı Mahmut, Edip Ahmet Yükeki, Dede Korkut, Farabî, Hoca Ahmet Yesevi gibi daha pek çok isme ve eserlerine de yer verilmiştir. Ayrıca Türk Dünyası için ortak olan masallar, hikâyeler, atasözleri, destanlar, bilmeceler, efsaneler gibi da pek çok edebî tür de kitaplarda yer almıştır. Özellikle Türkiye ile ilgili pek çok konuda geniş bilgilere de yer verilmiştir.

Öneriler

Çalışmadan elde edilen bilgilere ve ulaşılan sonuçlara göre Kazakistan'daki ortaokul ana dili ders kitapları için şu öneriler yapılabilir:

- 1) Ders kitaplarında -anlatılan konulara uygun olarak- yer alan Köktürk Yazıtları'yla ilgili başlıklar ve ek başlıklar daha belirgin hâle getirilmelidir.
- 2) Ders kitaplarında, Köktürk Yazıtları'yla ilgili daha fazla görsel unsurlara yer verilmelidir.
- 3) Ana dili ders kitaplarının tüm kapak sayfalarına Köktürk Yazıtları'ndan karelerin yer aldığı resimler konulmalıdır.
- 4) Müfredatta Türkçenin tarihî dönemlerine ve önemli eserlerine daha fazla yer verilmelidir.
- 5) Ana dili ders kitaplarında Türk lehçelerinin genel özellikleriyle ilgili daha fazla bilgi ve tablolara yer verilmelidir.
- 6) Kazakistan Cumhuriyeti ortaokul ana dili ders kitaplarındaki Köktürk Yazıtları'yla ilgili ses, şekil, cümle ve anlam bilgisi konuları içerik yönünden daha da güçlendirilmeli ve zenginleştirilmelidir.
- 7) Tüm Türk Dünyası ülkelerinin ilgili Bakanlıkları tarafından Köktürk Yazıtları'yla ilgili bilgilerin yer aldığı ortak bir müfredat programı geliştirilmeli ve bu doğrultuda ders kitapları hazırlanmalıdır.

Köktürk Yazıtları'nın ana dili ders kitaplarında yer almasıyla ilgili olarak önemli olan husus; eserlerdeki mesajları anlatmak, edebiyatın ve medeniyetin o dönemde geldiği seviyeyi göstermek, aynı dönemdeki diğer milletlerden farkımızı ortaya koymak, bu eserlerdeki sosyal değerleri tanıtmak, Türk Dünyasının ortak eserleri olduğunu vurgulamak, bunlar üzerine bir kültür ve kimlik inşa etmek ve Türk Dünyasında bunları kolektif düşünceyi oluşturmak üzere kullanmaktır. Öneriler sadece Kazakistan Cumhuriyeti için değil tüm Türk Cumhuriyetleri ve Akraha Türk Topluluklarının ana dili öğretimi ders kitapları ve müfredatları için de değerlendirilmesi ve dikkate alınması gereken hususlardandır.

Kaynaklar

- ALYILMAZ, C. (2007). *(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde*. Ankara: Karam Yayıncılık.
- ALYILMAZ, C. (2013). (Kök)Türk Harfli Eski Türk Yazıtlarının Kırgızlar Açısından Önemi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(4), 1-26.
- ALYILMAZ, C. (2013). Karı Çor Tigin Yazıtı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 2(2), s. 1-61.
- AMANJOLOV, C., AMANJOLOV, A. ve KOSIMOVA, G. (2016). *Kazak Tili* 8. (4. Baskı). Almatı: Mektep Yayınları.
- AMİR, R. ve ATABAYEVA, M. (2013). *Kazak Tili* 9. (3. Baskı). Almatı: Mektep Yayınları.
- ATA, A. (2011). *Orhun Türkçesi*. Eskişehir: Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını No 2347, Açıköğretim Fakültesi Yayını. 1344.
- AYAN, E. (2007). Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin Cümle Ögeleri Yönünden Karşılaştırılması. *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, 2(3), 1-27.
- BALCI, O. (2010). Kazak Türkçesinin Ses ve Şekil Bilgisi Terimleri. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 3(1), 69-83.
- ÇELİKEL, S. (2007). *Orhun Kitabelerinin Günümüz Türkçesindeki Söz Varlığı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÇOBAN, İ. (2013). *Orhun Yazıtlarının Dilin Dört Temel Becerisi Açısından İncelenmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı.
- DEMİR, C. (2011). Kül Tigin ve Bilge Kağan Kitabelerindeki Bir Cümle Üzerine. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 135-148.
- DEMİR, C. ve YAPICI, M. (2007). Ana Dili Olarak Türkçenin Öğretimi ve Sorunları. *Sosyal Bilimler Dergisi*, IX(2), 177-192.
- ERGİN, M. (2000). *Üniversiteler İçin Türk Dili*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- ERGİN, M. (2005). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ERGİN, M. (2013). *Orhun Abideleri*. (47. Baskı). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- GÜL, M. (2015). Orhun ve Uygur Türkçesinde Gelecek Zaman Çekimi. *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, 4(17), 15-29.

- İSAYEV, S. ve DAVLETBEKOVA, J. (2015). *Kazak Tili 6.* (4. Baskı). Almatı: Atamura Yayınları.
- İSAYEV, S. ve KOSIMOVA, G. (2012). *Kazak Tili 7.* (3. Baskı). Almatı: Atamura Yayınları.
- İSAYEV, S. ve KOSIMOVA, G. (2016). *Kazak Tili 7.* (4. Baskı). Almatı: Atamura Yayınları.
- KAPLANKIRAN, İ. (2016). *Kazakistan'da 7. Sınıf Ders Kitabı Üzerinden Ana Dili Öğretimi Üzerine Bir İnceleme.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı.
- KAPLANKIRAN, İ. (2016). Kazakistan'daki 7. Sınıf Ana Dili Öğretimi Üzerine. *Diyalektolog Ağız Araştırmaları Dergisi*, 12, 65-80.
- KAPLANKIRAN, İ. (2017). Kazakistan Cumhuriyetinde Eğitim Sisteminin Tarihî Seyri ve Günümüzdeki Yapısı. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 5(1), 31-47.
- KARDAŞ, M. N. (2015). Orhun Abidelerinin Türkçe Öğretiminde Değer Aktarımı Açısından Önemi II: Kül Tigin Abidesi. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 133-150.
- KOÇ, K., BAYNİYAZOV, A. ve BAŞKAPAN, V. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: Akçağ Yayınları.
- KOSIMOVA, G. ve DAVLETBEKOVA, J. (2015). *Kazak Tili 5.* (4. Baskı). Almatı: Atamura Yayınları.
- KUMSAR, E. ve KAPLANKIRAN, İ. (2016). Kazakların Türkiye Türkçesi Öğreniminde Yaptıkları Yanlışlıklar ve Bu Yanlışlıkların Düzeltilmesine Yönelik Öneriler. *Diyalektolog Ağız Araştırmaları Dergisi*, 12, 81-103.
- MERT, O. (2016). Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarının Ortak Metinlerinde Anlamli Elemanlar Düzeyinde Karşılaşılan Farklılıklar. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 42, 137-152.
- MERT, O. ve BOZKIRLI, K. Ç. (2015). Orhun Yazıtları'nda Boyları Bir Araya Getirme Çabaları. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4(1), 1-15.
- MERT, O., ALYILMAZ, S., BAY, E. ve AKBABA, S. (2009). Orhun Yazıtlarındaki Toplumsal Değerlerin Öğretmen Adayları Tarafından Algılanma Düzeyi Üzerine Bir Araştırma. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(9), 279-287.
- ŞENOCAK, E. (2001). Göktürk Yazıtlarında Türk Halk Edebiyatı Unsurları. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), s. 165-176.
- TDK. (2010). *Türkçe Sözlük.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ekler:

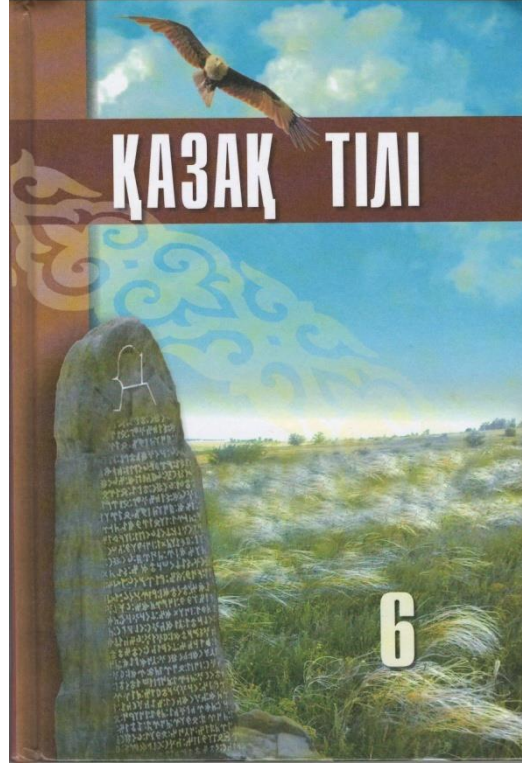

Foto 1: 6. sınıf ders kitabı kapağı

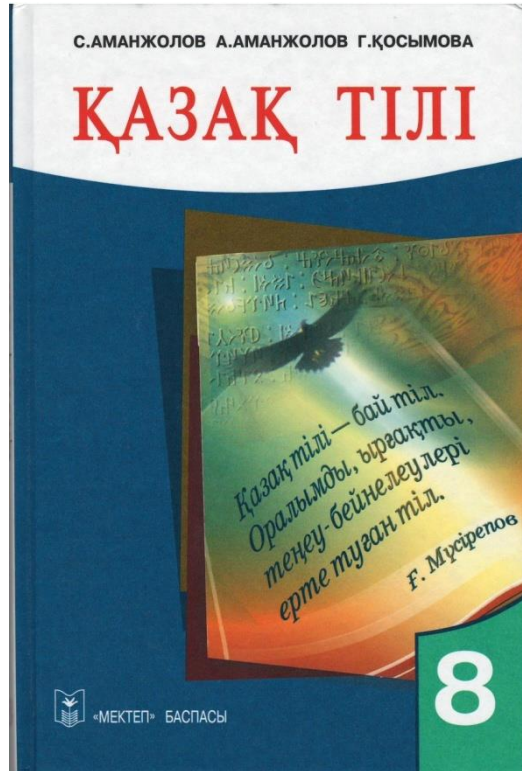

Foto 2: 8. sınıf ders kitabı kapağı

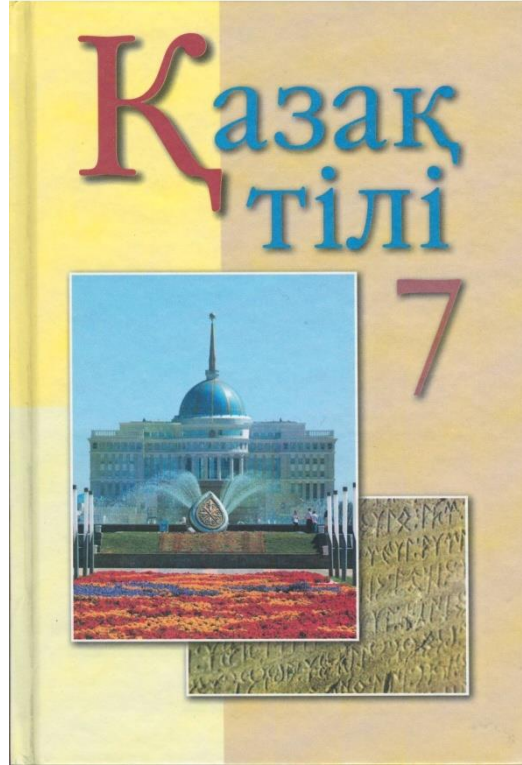

Foto 3: 7. sınıf ders kitabı kapağı (2012)

7-сурет: Орхон-Енисей жазба ескерткіші

Foto 4: 6. sınıf ders kitabından bir kare

Демек, халық тілінің негізі есте жоқ, ескі замандардағы ру, тайпалар тілінде қаланған екен. Тіл ғылымында туыс тілдердің шығуына негіз болған тіл “Ата тіл” деп аталады. Осы күнгі түркі тілдерінің, оның ішінде, қазақ тілінің де Ата тілі — көне түркі тілі. Міне, сондықтан қазақтар дүниежүзіндегі 40-қа жуық түркітілдес халықтармен алыс-жақын туыс болып шығады.

Тапсырмалар

- Мәтінді оқындар, алфавитпен танысындар, одан өздеріңе керекті ақпарат алындар.
- Тақырып бойынша жинақтаған мәліметтеріңді жүйелеп, “Мен мынаны білдім, түсіндім, осы мәселеге байланысты білімімді тереңдеттім” және т.б. тәрізді ретпен баяндаңдар.
- Қыс, қыз, үл, үй, ата, су, темір, аспан, жыл, жас сөздерінің өздерің білетін түркі тілдерінде қалай айтылатынын сызба-кесте түрінде көрсетіңдер.

Түркі халықтарының жазба ескерткіштері жайында

Ертедегі түркі халықтары өзіне тән алфавиттік жүйесі, емлесі бар жазуды V—VIII ғасырларда дүниеге әкелген. Түркілер жазуды “бітігі” деп атаған, ал жазуы бар тас “бітігі таш” — “тастағы жазу” дегенді білдіреді. “Мыңжылдық түмен күндік (мәңгі) бітігімді, белгімді жасыл тасқа қашап түсірдім” дегеніндей, өз кезеңінің дақты батырларына, қолбасыларына арнап ескерткіш орнатқан. Осы мәңгі ескерткіш қою арқылы тіліміздің де, тарихымыздың да бастауын жазып кеткен. Тіл ғылымында бұл “Орхон—Енисей ескерткіштері” деп аталады. Өйткені бұлар Орхон және Енисей өзендері бойынан табылған. Талас, Іле өзендері аңғарларынан табылғандары да бар. Олар: “Күл-

Көне ескерткіш

17

Foto 5: 9. sınıf ders kitabı

Орхон—Енисей ескерткіштерінің әріп таңбалары

Таңбалар	Мәні	Таңбалар	Мәні
Г Г X	Аа	3 3	НИ ни
Д Д S 3 3	Бб	0 0 0 0 0	НТтт
2 2 2 2	БьБь	} } 2 3	НЧчч
У У М M	Ғғ	> > <	ОоУу
€ €	Гг	Г Г Г	ӨөУү
В В R	Дд	1	Пп
х	Дьдь	4 4 N	Рр
Ч Ч Ч X X	зз	Г Г	Рьрь
Г Г	ЫыІі	5	Сс
Д Д	Йй	1	Ссьс
К К К К К	Ққ	0 0 0 0 0	Тт
Г Г Г Г Г	Кк	h h h	Ттьт
Л	Лл	1 1	Чч
У	Льль	У У К К А А	Шш
М	ЛТлт	0 0	Ваш
0 0 0 0	Мм	.	Волу
0	Нн	.	белгісі
Н Н Н	Ннь		
Н Н	Нң		
9	ЙьЙь		

7-жаттығу.

□ 1. Күпия жазулардың кілтін ашуға үлес қосқан ғалымдар туралы айтыңдар.

2. В.Томсен күпияны ашудың кілтін қалай тапты? Санамалап айтыңдар.

3. Бұл күпия жазулардың қазақ тіліне қатысы бар ма?

② 1. Күпия жазуларда қазақ тілінің басқа түркі тілдерінен басты ерекшелігі бар, соны табыңдар.

2. Мәтіндегі ойға тірек сөздерді табыңдар.

3. Шетел ғалымдарының күпия жазуларға деген қызығушылығының сырын түсіндіріңдер.

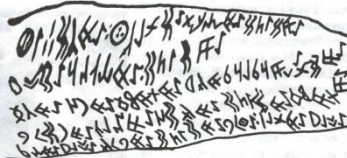
4. Термин сөздерді табыңдар.

19

Foto 6: 9. sınıf ders kitabı

тегіні, “Тонькөк”, “Білге қаған” және т.б. ескерткіштер. Ғылымда көп уақыт бұларды оқуға мүмкіндік болмады. Сол себепті оларды *рун жазулары* деп атады. *Рун* — құпия деген сөз.

Осы ескерткіштерді оқудың кілті табылғанда, ең алдымен оқылған сөздер — *тәңірі, түрік* сөздері. *Төңірі* — ұлы даланы мекендеген халықтың табынары. *Түркі* — сол батыр да ұлы халықтың аты. *Күлтегін* — сол кездегі дәуірлеп тұрған Түркі қағанатының кемеңгер қолбасшысы, *Білге қаған* — сол жұрттың ұлы қағаны. Ендіше ескерткіштер сол замандағы түркітөкес халықтың бөріне ортақ тілде жазылған, сол кезеңде ортақ тіл болған деуге болады. Ескерткіштердегі сөздердің басым көпшілігі қазір де сол қалпында қолданылады. Мысалы, ескерткіште: *тағ, таи*; қазақ тілінде: *тау, тас*.

Енисей ескерткішіндегі жазу (Бегре), оң жағы мен теріс беті

Бұлардың қатарына *үч — үш, қара, төрт, қыш — қыс, ата, апа, көз, арқа, тай, ат, ер, алтун — алтын, көңіл — көңіл* сияқты толып жатқан сөздерді қосуға болады. Осы сияқты деректер түркі тілдерінің негізі бір екенін дәлелдейді.

18

Foto 7: 9. sınıf ders kitabı

Құпия жазулар туралы

Туркологиялық әдебиеттерде көне түркі жазулары жөнінде ең алғаш хабар берген кісі — Амстердам қаласының бургомистрі Н.Видзен. Бұдан кейінгі мағлұмат С.Ремезовтің 1697 жылғы “Сібір қалаларының, жерлерінің, шөл далалары мен асуы қиын таулы өлкелерінің чертежі” атты еңбегінде беріледі.

Енисей аңғарларынан табылған құпия жазулар жөніндегі мағлұматтар швед елінің тұтқын офицері И.Страленбергтің еңбектерінде де кездеседі. Оның ескерткіштер туралы еңбегі 1730 жылы Стокгольм қаласында неміс тілінде жарияланды.

1818 жылы Абель Ремюза, 1824 жылы Роммиль, О.Клаппорт, М.А.Кастрен және т.б. шетел ғалымдары да Сібір жерінен табылып жатқан құпия жазулар туралы мақалалар жазды.

Талас жазуы (Айыртап — Ой), 1898 жылы табылған

Белгісіз жазуларды оқып талдау Дания ғалымы В.Томсеннің үлесіне тиді. Ол, ең алдымен, ескерткіштердегі кейбір таңбалардың басқа екінші бір таңбалармен қатар келетін және келмейтін ерекшеліктеріне назар аударды. Бұдан ол көне түркі жазуындағы дауысты дыбыстардың қолданылуына байланысты жуан және жіңішке айтылатын екі жүйе, 38 негізгі таңба бар екендігін анықтады.

20

Foto 8: 9. sınıf ders kitabı

Foto 9: 8. sınıf ders kitabı

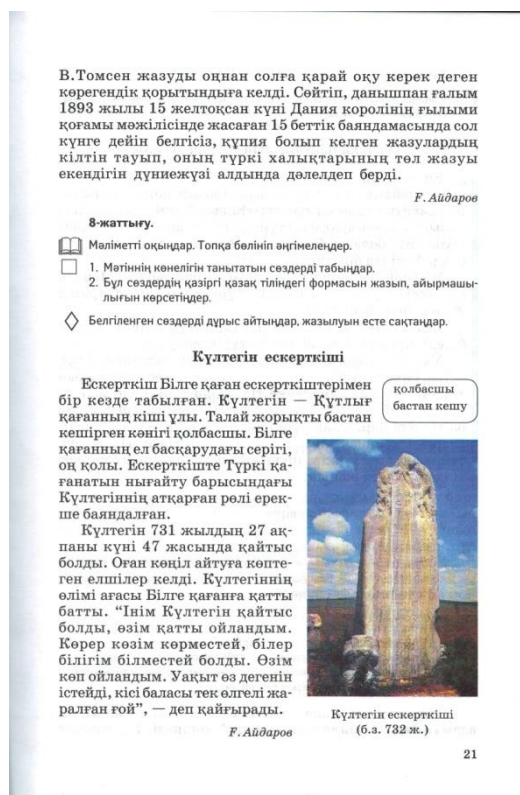

Foto 10: 9. sınıf ders kitabı

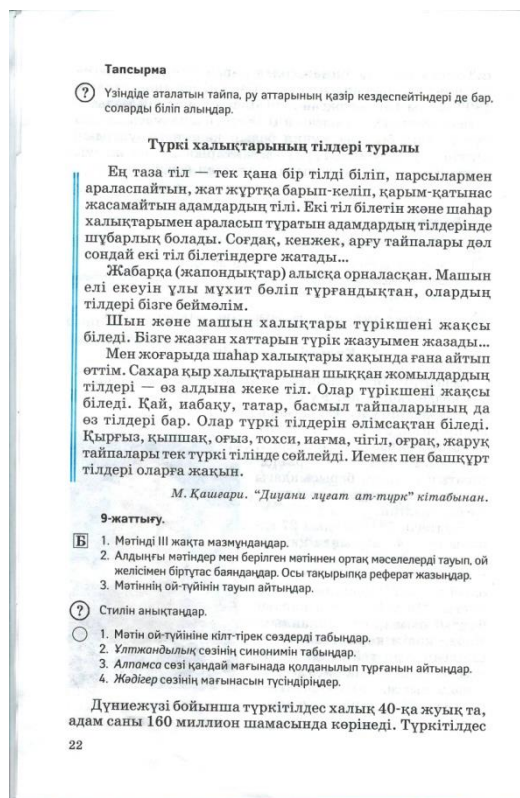

Foto 11: 9. sınıf ders kitabı

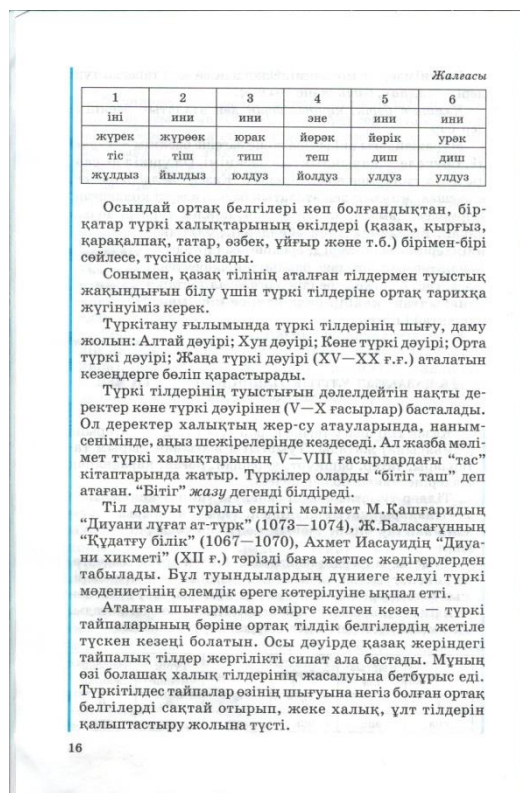

Foto 12: 9. sınıf ders kitabı